Г. М. ЯВОРСЬКА

СПЕЦИФІКА МОВНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ (приклад Молдови)

У статті розглянуто характеристики мовної лояльності та її специфіку на пострадянському просторі. Встановлено зв'язок мовної лояльності з особливостями мовної ситуації та мовними ідеологіями. За допомогою результатів аналізу фокус-груп показано дискурсивні вияви мовної лояльності в Молдові. Визначено вплив фактора «першої мови» на види мовної лояльності.

Ключові слова: мовна лояльність, комунікативний конфлікт, мовні ідеології.

Регулярне загострення мовних проблем на пострадянському просторі не є випадковим, що змушує уважніше придивитися до цього явища. Мовні гасла в пострадянських країнах регулярно використовуються в політичній боротьбі, проте причини, що уможливлюють це, залишаються за кадром. Водночас, як свідчить досвід реалізації мовної політики в цих країнах, спроби здійснити правове регулювання мовних проблем у ситуаціях, коли бракує суспільного консенсусу, не дають бажаного результату і здатні лише посилити соціальне напруження. Це потребує докладнішого аналізу специфіки мовної лояльності на пострадянському просторі.

Як відомо, уперше в соціолінгвістику поняття «мовної лояльності» ввів Дж. Фішман [1]. Мовна лояльність, що буквально означає «вірність» або «відданість» мові, у соціолінгвістиці та суміжних дисциплінах стосується оцінки й характеру зусиль, які докладає спільнота для збереження власної мови.

Перш ніж перейти до опису явища мовної лояльності та її виявів, необхідно уточнити й прояснити зміст терміна. Для цього варто, на нашу думку, звернутися до з'ясування особливостей семантики та функціонування слів *лояльний* та *лояльність* у загальному, не термінологічному вжитку.

В українській мові та культурі поняття лояльності донедавна належало до периферійних. Уживання терміна *лояльність* (так само як прикметника *лояльний*, від якого воно утворене) помітно активізувалося останніми роками. При цьому поступово відбулася зміна значення слова. «Словник української мови» містить відсилкову статтю на *лояльність* з двома ілюстраціями. Це слово в ньому тлумачиться як абстрактний іменник жін. р. до прикметника *лояльний*, що, за словником, має такі значення: «1. Який тримається в межах законності (іноді лише формально); // Який свідчить про таку поведінку.

[1] Language Loyalty in the United States: the maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups / J. A.Fishman (ed.).—The Hague, 1966.—478 p.

© Г. М. ЯВОРСЬКА, 2013

2. Який коректно, доброзичливо ставиться до кого-, чого-небудь». Таким чином, *лояльність*, з одного боку, позначала дотримання закону (згідно з етимологією слова, яке сягає лат. lex «закон», legalis «законний; правильний»), причому дотримання формальне, тобто з негативним відтінком осуду. А з другого, — це слово вживалося на позначення доброзичливого ставлення, тобто нібито мало позитивну оцінність. На останнє значення, однак, жодних прикладів не наведено. Щоправда, у статті *лояльність* маємо ілюстрацію, яка тяжіє до семантики «коректного ставлення», але виявляється, що тут ознака 'лояльність' має скоріше негативне забарвлення, бо йде в парі з відсиланням до вимушеності та нещирості, на які вказує прикметник *удаваний*: «Обов'язок господаря змушує Валентина Модестовича хоч би й до *удаваної лояльності*» (Ю. Шовкопляс). Цей приклад є показовим ще й тому, що недвозначно пов'язує *лояльність* з формальним дотриманням певних соціальних конвенцій.

Однак у сучасній українській мові ситуація з цим поняттям, судячи з даних Корпусу текстів української мови [2], має дещо інший вигляд. Принаймні матеріал нехудожніх текстів містить значну кількість прикладів, з яких випливає, що це слово нині вживається на позначення «вірності», «відданості», інколи воно означає просто «нейтральність», «відсутність ворожості», і переважно характерне для політичних текстів: «Москва мусить надавати Чечні нові й нові кошти, аби втримати *лояльність* тамтешніх еліт і убезпечити себе від війни або розвалу» (КТУМ). У новітніх контекстах *лояльність* постає як у цілому позитивна ознака, а її зв'язок із соціальними умовностями приймається як даність. Показові також уживання цього іменника з дієсловами *втримати*, *дотримати*, *зберегти*, тобто *лояльність* виступає як змінна якість, що вимагає певних зусиль для свого збереження. Крім цього, слово в текстах супроводжується вказівками на зовнішні й певною мірою показні вияви якості: *лояльність* часто трапляється в супроводі дієслів *демонструвати, показувати* тощо.

Таким чином, можемо констатувати, що іменник *лояльність* (1) позначає непостійну, змінну якість, яка вимагає певних зусиль для її підтримки; (2) супроводжується зовнішніми виявами, що свідчать про її наявність; (3) належить до простору соціальних конвенцій; (4) здатна набувати негативної оцінності внаслідок підкреслення формального та показного характеру її виявів. Зміст же самої якості є досить розмитим і коливається в діапазоні від «вірності» й «відданості», з одного боку, до нейтральної відстороненості й відсутності ворожості, — з другого.

Здається, ці ознаки так чи інакше спрацьовують також у виявах лояльності щодо мови і підлягають урахуванню при її розгляді. Ідеться насамперед про не цілком усвідомлювані настанови щодо мови, які побутують у тій або іншій спільноті та впливають на мовну поведінку й мовні ідеології [3] її членів.

Поширене в спеціальній літературі уявлення про те, що явище мовної лояльності дорівнює збереженню мови, а відсутність лояльності — зміні мови, є спрощеним, оскільки лояльність передбачає не тільки свідомі дії членів мовних спільнот, а й неявні несвідомі настанови, які зумовлюють вибір мови. Нерідко явна лояльність щодо рідної мови (або мови історичного спадку) може

[2] Корпус текстів української мови (КТУМ).— http://www.mova.info/corpus.aspx.

[3] Про поняття «мовні ідеології» див.: *Yavorska G.* The impact of ideologies on the standardization of modern Ukrainian // Intern. Journ. of the Sociology of Language.— 2010.— Vol. 201.— P. 163–197.

супроводжуватися не задекларованим (прихованим) вибором членів спільноти на користь домінантної мови [4]. Зрештою, виникає суперечність між настановами членів спільноти і їхньою мовною поведінкою. Наприклад, інколи проголошується символічна лояльність до мови історичного спадку (рідної), а реально, тобто на рівні мовної поведінки, діє прагматична відданість домінантній мові.

Отже, існують такі вихідні положення щодо явища мовної лояльності:

1. Мовна лояльність належить до засобів, які пов'язують членів тієї або іншої мовної спільноти між собою.

2. Мовна лояльність може бути виражена різними засобами, як (соціо)лінгвістичними (вибір на користь тієї або іншої мови), так і дискурсивними (висловлювання і міркування на теми мови в супроводі паравербальних засобів).

3. Об'єктом мовної лояльності може бути як літературний стандарт, так і ненормовані варіанти мови (діалекти, тощо). При цьому розмовні ненормовані мовні варіанти нерідко виступають у ролі символу, що має потужні соціальні смисли в протистоянні зовнішнім впливам [5].

4. Показником мовної лояльності є модель вибору мови в складній соціолінгвістичній ситуації. Вибір тієї або іншої мови чи мовного варіанта є вираженням мовної лояльності і водночас показником настанов щодо спільноти (локальної, регіональної або національної).

Мовні ситуації і принципи мовної лояльності на пострадянському просторі, за всіх конкретних відмінностей, продовжують зберігати певні спільні риси, пов'язані з особливостями мовної ситуації радянського періоду. Ставлення до російської мови, що виконувала в СРСР роль офіційної, не випадково виявляється ключовим. Звичайно, у кожній зі створених у 1991 р. держав мовна ситуація мала свою специфіку, що змушує розглядати такі випадки окремо. Ще одну спільну рису знаходимо в історії мовного законодавства на пострадянському просторі. Вона демонструє безпосередній зв'язок між законами про мову і національним суверенітетом новостворених держав. Боротьба за політичну незалежність послідовно супроводжувалася боротьбою за державний статус національних мов.

У 1988–1990 рр. Верховні ради республік СРСР почали приймати закони про мови, які встановлювали державний статус національних мов та істотно розширювали офіційну сферу їхнього вживання. Після прийняття законів про мови майже відразу почалося прийняття тодішніми республіками декларацій про незалежність, і мовні питання опинилися в центрі боротьби за політичну незалежність і національну ідентичність [6].

Приклад Молдови з погляду вивчення особливостей мовної лояльності становить неабиякий інтерес, зокрема через зв'язок сучасних мовних проблем не лише з радянським періодом, а й також і з віддаленішим історичним періодом. Істотним чинником, що впливає на специфіку мовної лояльності в Молдові, є наявність «замороженого конфлікту» на її території.

Назвемо тільки деякі факти, що вплинули на мовну ситуацію в Молдові. Після 1812 р. частина території Молдови на схід від р. Прут відійшла до Росій-

---

[4] Concise Encyclopedia of Sociolinguistics / Ed. by R. Mesthrie.— Amsterdam et. al., 2001.— P. 521.

[5] *Milroy J., Milroy L.* Social Network and Social Class : Toward an Integrated Sociolinguistic Model // Language in Society.— 1992.— Vol. 21. N 1.— P. 1–26.

[6] *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада.— К., 2000.— С. 154–155.

ської імперії. Так ця територія виявилася відірваною від формування румунської національної держави і процесу, що його супроводжував, — затвердження латинської графіки для румунського літературного стандарту. Російська мова стала тут мовою, необхідною для соціального росту й кар'єри. Населення, що розмовляло румунською, виявилося сконцентрованим у сільській місцевості, і саме селяни підтримували традиційну молдавську ідентичність [7]. У 1918–1940 рр. і 1941–1944 рр. сучасна територія Республіки Молдова входила до складу Королівства Румунії, у 1940–1941 і 1944–1991 рр. — до складу СРСР як Молдавська РСР (у 1990–1991 рр. — РСР Молдова).

У 1989 р. Верховна Рада Молдавської РСР надала державного статусу молдавській мові. Було також прийнято закон «Про повернення молдавській мові латинської графіки». Положення про державний статус молдавської мови міститься в Конституції Молдови (1994). Гагаузька мова має статус офіційної в Автономній Гагаузькій республіці. 2003 р. до «Закону про функціонування мов» від 1989 р. були внесені зміни. Зокрема, статус «мови міжнаціонального спілкування», поряд з російською, був закріплений також за молдавською мовою.

У цій статті використано дані, отримані в листопаді 2010 р. за методом аналізу фокус-груп [8]. Дослідження проводилося у трьох населених пунктах — Кишиневі (столиці), Комраті (столиці Гагаузької автономії), Белці (районному центрі).

Аналіз даних, отриманих унаслідок опитування фокус-груп, останнім часом починають використовувати в лінгвопрагматиці й соціолінгвістиці. Фокус-групи створюють особливий тип комунікативної взаємодії, результати якого надаються для проведення докладного дискурс-аналізу. Важливим є характер взаємодії між учасниками, які невимушено, під час повсякденного спілкування висловлюються на задані теми, формулюючи своїми словами думки й погляди з певної проблеми.

Темою обговорення були мовні проблеми й мовні конфлікти в Молдові. Особливо цікавили дослідників ситуації вибору мови в тих або інших побутових ситуаціях, а також комунікативні конфлікти, що могли у зв'язку з цим виникнути. Такі ситуації мали продемонструвати специфіку мовної лояльності учасників експерименту.

Зазначимо, що ситуація спілкування у фокус-групі містить велику кількість факторів, що спричиняють ефект збурення. По-перше, це мова дослідників, у даному випадку — російська. При цьому російську експериментатори використовували як другу мову — в межах опитування в присутності респондентів вони спілкувалися між собою українською, що повинно було частково знівелювати враження їхньої солідаризації тільки з однією — російськомовною — частиною респондентів.

По-друге, стандартна процедура відбору учасників фокус-груп не передбачає квотування за мовною ознакою (наприклад, за ознакою «рідна мова»). Ця ознака для визначення типів мовної лояльності досить істотна, тому при аналізі доводилося орієнтуватися на непрямі показники, зокрема лінгвопрагматичні.

Набагато надійнішим критерієм у цьому випадку є зміст реплік учасників. Так, при відповіді на загальне питання про конфлікти в ситуації побутового спілкування, викликані нерозумінням або небажанням переходу на мову спів-

[7] *Ciscel M.* Language and identity in post-Soviet Moldova // Consequences of Mobility / B. Preisler et al. (eds.).— Roskilde, 2005.— P. 106–119.

[8] *Яворская Г. М.* Языковые конфликты и языковые идеологии в Молдове (на материале анализа фокус-групп) // Studia linguistica.— 2011.— Вып. 5. Ч. 1.— С. 349–361.

розмовника (без уточнення, про яку мову йдеться), учасники з російською-1 розповідали про випадки небажання співбесідника переходити на російську, тоді як учасники з молдавською / румунською-1 наводили приклади небажання або невміння говорити *по-румынски*. Таким чином, було встановлено, що мова-1 задає перспективу розповідей про комунікативні конфлікти, викликані мовним бар'єром. Тобто оповідач по суті ототожнює себе зі своєю мовою-1.

Крім цього, фактор мови-1 певною мірою задає й тематичну перспективу повідомлення. У розмові про комунікативні конфлікти учасники з російською-1 підкреслюють навмисне небажання персонажа-співрозмовника говорити (відповідати) російською. Це відбувається на тлі явного або прихованого припущення про те, що всі жителі Молдови насправді володіють російською мовою. Ми не спиняємося зараз на тому, наскільки таке уявлення, що ґрунтується на реаліях асиметричного білінгвізму радянського періоду, відповідає нинішній мовній ситуації. Однак на рівні уявлення про ситуацію воно досить поширене і є складовою частиною мовної лояльності в Молдові. При цьому створюється враження, що подібні уявлення про мовну ситуацію можуть, так би мовити, дещо «запізнюватися» щодо реальної мовної ситуації (не виключено, що певна частина молоді в Молдові може вже не володіти російської мовою).

Саме уявлення про те, що співрозмовник «насправді» знає російську мову, є підставою для висновку про «небажання відповідати по-російському». Уявлення про стан справ, що існує «насправді», породжує специфічний складник комунікативного конфлікту, який можна позначити як звинувачення співрозмовника в нещирості, лицемірстві, фальші тощо. Тобто в кінцевому підсумку, у випадку комунікативного конфлікту, пов'язаного з відмовою адресата говорити російською мовою, оповідач убачає порушення максими Грайса «кажи правду, не бреши!».

Що ж стосується зафіксованих під час проведення фокус-груп розповідей про конфлікти, викликані відмовою російськомовних говорити молдавською / румунською (розповіді від імені носіїв румунської-1), то такі випадки трактуються як «неповага» до державної мови, слідом за якою йде моральний осуд. Тут ми маємо вияв мовної лояльності, так би мовити, в чистому вигляді, оскільки порушення «вірності» заслуговує на моральні санкції.

Слід зазначити, що комунікативні максими Грайса, які формулюють принципи кооперативності, не охоплюють випадків порушення мовної лояльності як таких. З погляду прагматики, такі випадки можна розглядати як порушення принципів увічливості, що виявляються важливішими за вимоги кооперативності. Головний із принципів увічливості був сформульований свого часу Робіном Лакоффом у вигляді «будь приязним!». Брак приязні, дружності у вигляді мовної лояльності (а мовна лояльність, як зазначалося, поєднує членів спільноти) не випадково інтерпретується як різновид агресії, демонстрація негативного ставлення. Про це свідчить, наприклад, такий запис, зроблений у Кишиневі: «От…у паспортному столі…співробітник у триста одинадцятому кабінеті, тому, що я наполіг своєю говорити, своєю румунською, вона мене почала не приймати, скажімо, не розглядати мої документи… Просто поки я не звернувся до її, як там це називається, начальник є, пригрозив навіть, що подзвоню до Кишинева (називає прізвище) — тоді стала вона нормально говорити нашою рідною, румунською, і навіть намагалася десь мені догодити, ну, в сенсі, якщо треба було десь щось дописувати, ну, в сенсі за мене це робила. Таких випадків повно... просто таке ставлення до нас, але це, видно, з нашої вини».

У цілому, дослідження спілкування в межах фокус-груп підтверджує одну з передбачуваних характеристик сучасної мовної ситуації в Молдові: російська мова широко використовується в ролі «другої мови», тоді як молдавська / румунська функціонує як мова-2 усе ще недостатньо. Як показують отримані дані, носіям гагаузької й української мов, що проживають у Молдові, навіть у випадку володіння гагаузькою й українською, «зручніше» як другу мову використовувати саме російську, а не молдавську. Хоча потреба у використанні молдавської поступово збільшується, а росіяни-монолінгви, особливо за межами Кишинева, у таких містах, як Белц і Комрат, почуваються цілком упевнено, про що свідчить під час проведення фокус-групи в м. Белц згаданий у розповіді заклик «говорити нормальною мовою», тобто російською, від тих, хто не володіє молдавською. Однак наявні й ознаки зміни цієї ситуації, коли «нормальним» виявляється говорити румунською («почала вона *нормально говорити на нашій рідній, румунській*»).

Розуміння і позначення мови-1 («рідної») як *нормальної* узгоджується з нашим висновком про те, що мова-1 задає дейктичну і тематичну перспективу оповідань про комунікативні конфлікти, викликані мовним бар'єром, а оповідач «за умовчанням» ототожнює себе зі своєю мовою-1.

Головною проблемою при проведенні подібних фокус-груп є неготовність і небажання учасників відповідати на прямо сформульовані питання щодо їхніх поглядів на мову (мови) й особливості мовної ситуації також під час повсякденного спілкування з представниками інших мовних груп. Чутливість цієї проблематики приводить до небажання учасників невимушено висловлюватися на мовну тему.

Питання про відомі учасникам повсякденні ситуації комунікативних конфліктів, пов'язаних з вибором мови спілкування (у транспорті, магазині, на вулиці), привело до озвучування не стільки власних думок, скільки поглядів, що вважаються соціально прийнятними. Так, показовими в цьому розумінні є репліки зі словами *не пам'ятаю* у відповідь на прохання розповісти про побутову ситуацію, коли співрозмовник відмовлявся відповідати через «не таку» мову адресанта. Напр.: «Ну, *я не пам'ятаю такий момент*..., але якщо б так було, я могла б зараз і на російській, і на румунській» (Кишинів).

Показовими також є відмова впевнено підтвердити, що описувана ситуація відбулася безпосередньо з мовцем, і перехід на рівень узагальнень (*різні ситуації бувають*): «[Ведучий:] Тобто це ситуації, які бували особисто з Вами? [Респондент:] Так. Ну ні (рос. Да. Ну нет). Ну як, є різні магазини, різні випадки бувають... скажімо, люди різні».

У цілому, найхарактернішою є первісна негативна реакція (*ні, зі мною таких випадків не бувало*), а це свідчить про те, що пропоновані питанням варіанти поведінки (відмова відповідати через те, що мова того, хто звертається, «не підходить») вважаються соціально неприйнятними, хоча в реальному житті, судячи з відповідей, трапляються нерідко. Як вихід з неприємної ситуації, часто вибирають відмову продовжувати спілкування. Інакше кажучи, якщо людині, яка звертається на вулиці або в магазині російською чи молдавською, не відповідають, вона просто йде.

Узагалі в розглянутих ситуаціях діють дві комунікативні тактики: перехід на мову адресата (у випадку володіння двома мовами — молдавською і російською) або переривання комунікації (*іду до іншого магазину*). Варто наголосити, що реальний ступінь володіння обома мовами вирішального значення не має. Набагато важливішими є уявлення про «правильну» мовну поведінку в

умовах білінгвізму. Її розуміють в основному як перехід на мову співрозмовника: «Я іноді звертаюся молдавською, але якщо вони мені відповідають по-російськи, то я вже по-російському розмовляю з ними» (Белц), «Я молдавську погано знаю, але відповідаю, якщо мене запитують, наскільки мені дозволяють мої знання, — моя культура мене змушує відповідати максимально молдавською мовою» (Кишинів).

Випадки відмови говорити (відповідати) мовою співбесідника (молдавською чи російською) породжують психологічне напруження. Зміст комунікативного порушення, яке на перший погляд має суто мовну природу (нерозуміння співбесідника у випадку неволодіння його мовою), є складнішим і залежить від дії фактора (функціонально) першої мови. Мовці з першою румунською / молдавською розцінюють відмову або невміння співбесідника відповідати молдавською як вияв порушення мовної лояльності і, відповідно, як вияв мовної агресії. Натомість мовці з першою російською сприймають відмову відповідати російською як вияв «нещирості та лицемірства».

Простежується тенденція самоототожнення мовців із власною першою (рідною) мовою, яку в умовах неформального спілкування позначають ще як «нормальну». Мовні проблеми не мають одного — раз і назавжди — способу розв'язання і вимагають від фахівців і громади безперервних зусиль. Пошуки громадського компромісу з мовних питань мають вирішуватися в правовому, соціально-політичному, освітньому, лінгвістичному та інших аспектах з урахуванням постійної динаміки мовних ситуацій.

H. M. YAVORSKA

LANGUAGE LOYALTY IN POST-SOVIET COUNTRIES (THE CASE OF MOLDOVA)

The regular language conflicts in post-Soviet states calls attention to the language loyalties in these countries. The peculiarity of language loyalties here is a result of language situations determining by the specific type of asymmetrical bilingualism receiving from the Soviet period. Attitude towards Russian is of crucial importance for speakers whether it is the first language or the second one. The case of Moldova is significant as it reveals specific features of some post-Soviet language ideologies and their impact on manifestation of language loyalty.

This article examines the data collected during the field research in Moldova in 2010. The focus groups methodology enables to explore the discursive dimension of language loyalty. It helps to reveal people's views of languages they use so as their covert language attitudes that shape different language loyalty models. The researchers concentrated on the situations of communicative conflicts connected with the Romanian — Russian bilingualism. It concerns the unwillingness and/or impossibility of use Romanian / Moldavian or Russian in everyday communication.

Focus group participants use different narrative strategies depending of their first language. The participants with Russian as L_1 are inclined to believe that the interlocutor intentionally does not want to speak their language pretending to be ignorant. Hence, they think an interlocutor is a liar. Whereas the participants with Romanian as L_1 consider similar cases as overt lack of respect for official language. The lack of language loyalty they understand as aggression. Thus, the L_1 factor determines the model of language loyalty. The speakers incline to identify themselves with their first language (native tongue) which they informally call normal.

K e y w o r d s: language loyalty, communicative conflict, language ideology.